

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВТВІРНОГО ГНІЗДА З ВЕРШИНОЮ «ЗИМА»

Статтю присвячено актуальній проблемі вивчення словотвірного гнізда як важливої комплексної одиниці загальної системи сучасного словотвору на прикладі словотвірного гнізда з вершиною «зима». У роботі досліджено дериваційну спроможність твірної бази, простежено структурно-семантичні відношення між членами гнізда, розглянуто особливості словотвірної семантики похідних, встановлено глибину словотвірного гнізда, що відповідає чотирьом дериваційним крокам, визначено найпродуктивніші способи морфологічного словотворення дериватів різної частини мовної належності.

Ключові слова: словотвірне гніздо, словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок, словотвірне значення, рівні словотворення.

Ponomarenko V. D., Dudka O. O. Structural and Semantic Characteristics of Derivative Family of Words with «Zyma» Top-Word. *The article is devoted to the analysis of structural and semantic peculiarities of derivative family of words with «zym» (winter) top-word as an important complex unit of general system of modern word formation. It is found out that noun «zym» (winter) is an active motivational base for 116 derivative words. The substantives have the most derivatives; the adverbs have the least ones. Within the family of words derivatives can be at four derivational stages relative to the top, the main word-forming processes are at the first and second derivational stages in the family of words. The family consists of 24 derivational paradigms and 81 derivational chains mainly of two and three-component elements both the same and different parts of speech. Only morphological methods of word-forming: 1) suffix; 2) prefix; 3) postfix; 4) compounding; 5) prefix-suffixal are used in forming derivative family of words. The most productive is the suffixal method of word-forming (the most substantives and adjectives are formed by means of it), the least productive is the postfix one (only few verbal lexemes). The prefixal method is the most productive in the verbal cluster. Formants, with the help of which cognate derivatives are formed, realize various derivational meanings of objective, attributive, procedural semantics.*

Within the analysed family of words the cases of non-regular and double motivation of derivatives, divergence of formal and semantic motivation, and associative motivation are revealed. Derivatives with the same meaning forming synonymic rows, a significant number of phonetic and derivational variants that mainly reflect the word-forming tendencies of certain regions in Ukraine are recorded.

The analysis of word-forming means and derivative meanings of the derivative family of words being analysed allows us to state that its top is a productive motivational base, it has wide connecting possibilities, as a result, the derivational family of words with «zym» (winter) top-word is open for replenishment with new derivative units.

Key words: derivative family of words, derivational paradigm, derivational chain, word-formative meaning, derivational stage.

Слово, утворене за допомогою різних словотвірних елементів, є складною за своєю будовою мовною одиницею. Дериваційна структура будь-якого слова може бути виявлена, правильно інтерпретована лише на тлі всієї його «сім'ї», тобто серед споріднених слів у словотвірному гнізді.

За прийнятим більшістю дослідників (О. М. Тихонов, Є. Л. Гінзбург, В. І. Верещака, Г. Я. Василевич, М. І. Голянич, Є. А. Карпіловська, І. І. Ковалик, М. П. Лесюк, Л. В. Чурсіна, Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо, Н. В. Левун, О. К. Степаненко, О. О. Селіванова, Н. І. Черсунова та ін.) визначенням,

словотвірне гніздо становить синхронну систему спільнокореневих дериватів на всіх ступенях словотворення. У гніздо входять лексеми з тим самим коренем, який містить семантично спільну базу для всіх споріднених слів. В основі побудови словотвірного гнізда лежить принцип ієрархії, принцип послідовної підпорядкованості одних одиниць іншим, а внутрішня залежність між твірними та похідними основами виявляється в послідовному приєднанні морфем.

Найважливішою рисою сучасного словотвору став системний підхід до вивчення явищ, пов'язаних із творенням слів у мові. В останні роки особливо інтенсивно досліджують дериваційні гнізда, що виконують систематизувальну функцію словотвірного рівня мови. Вивчення конкретних гнізд є важливим як для з'ясування типології гнізд та опису загальної системи словотвору, так і для розв'язання питань внутрішньої організації лексичної системи. Саме в дериваційному гнізді репрезентована породжувальна спроможність твірного слова, простежуються структурно-семантичні відношення між членами гнізда, з'ясовуються особливості словотвірної структури похідних одиниць. Система сучасного словотвору, як підкреслює М. П. Лесюк, найкраще виявляє себе на матеріалі словотвірних гнізд, у яких «найбільш повно відображено діалектичний взаємозв'язок таких лінгвальних величин, як твірні основи, афікси, морфонологічні засоби на різних ступенях словотворення» [7, с. 182], простежуються формальні й семантичні зв'язки між твірними та похідними.

Дослідженням структури та семантики словотвірних гнізд в українському мовознавстві займалися І. І. Ковалик, В. І. Верещака, М. І. Голянич, М. П. Лесюк, Г. Я. Василевич, Н. Я. Тишківська, С. П. Гірняк, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. В. Грещук, В. О. Горпинич, В. В. Березенко, О. А. Стишов, Г. М. Віняр та ін. У русистичі цю проблему вивчали О. М. Тихонов, В. В. Лопатін, І. С. Улуханов, О. С. Кубрякова, О. А. Земська, Ю. Л. Гінзбург, І. В. Альтман, О. І. Мойсєєв, О. Д. Зверев, В. Г. Головін, С. С. Белокриницька та ін. Незважаючи на те, що в указаному напрямку лінгвістичних досліджень дериватологами зроблено багато, до цього часу словотвірне гніздо з вершиною «зима» не було предметом спеціального монографічного вивчення. Відомою є дисертація Я. В. Свічкарьової «Дериваційний потенціал номінацій пір року в динамічному аспекті (на матеріалі російської мови XI–XX ст.)», у якій дериваційний потенціал твірних одиниць учена розглядає на рівні словотвірних гнізд з вершинами — назвами пір року з погляду діячності. Отже, **актуальність нашої** роботи зумовлена недостатньою вивченістю в сучасній українській мові словотвірного гнізда з вершиною «зима», а також необхідністю всебічного системного аналізу дериваційних гнізд, що дасть змогу простежити структурно-семантичні відношення між членами гнізда, з'ясувати особливості словотвірної семантики похідних.

Мета статті — схарактеризувати структурно-семантичні особливості словотвірного гнізда з вершиною «зима».

Склад словотвірного гнізда визначаємо на синхронному етапі розвитку мови, оскільки з часом він може змінюватися: «словотвірні гнізда існують

доти, доки відчуваються живі значеннєві зв'язки між їхніми компонентами, якщо ж зв'язок утрачається, то такі слова виходять зі складу словотвірного гнізда» [5, с. 573].

Структурно-семантичною вершиною словотвірного гнізда є іменник **зима**: 1) «найхолодніша пора року між осінню й весною»; 2) розм., рідко – «навчальний рік». Перший лексико-семантичний варіант є тим структурно-семантичним фундаментом, на якому базується семантика й структура всіх інших компонентів словотвірного гнізда.

У межах словотвірного гнізда деривати перебувають на різних ступенях похідності щодо вершини. Вони розташовані на чотирьох словотвірних ступенях, тобто глибина гнізда – чотири дериваційні кроки. Основні словотвірні процеси в гнізді відбуваються на I-му та II-му ступенях похідності. З III-го кроку деривації починається різке згасання словотвірної активності похідних гнізда. Так, на I-му ступені словотворення налічуємо 57 похідних одиниць, на II-му – 33, на III – 20 і на IV – лише 5 слів. Деривати кожного ступеня безпосередньо чи опосередковано перебувають з вершиною гнізда в складних структурних та семантичних зв'язках.

Словотвірне гніздо з вершиною **зима** – комплексна одиниця, яка об'єднує 24 словотвірні парадигми – мікросистеми, утворені дериватами одного ступеня похідності та 81 словотвірний ланцюжок – ряд спільнокореневих слів, об'єднаних відношенням послідовної словотвірної похідності, де кожен наступний член такого ланцюжка формально та семантично виводиться з попереднього. Найчастіше фіксуємо дво- та трикомпонентні ланки.

У двокореневих ланцюжках можуть поєднуватися різні частини мови, наприклад: *зима* → *зимарка*; *зима* → *зимушній*; *зима* → *щозими*. Серед трикомпонентних словотвірних ланцюжків виділяємо такі поєднання: *зима* → *зимний* → *зимно*; *зима* → *зимний* → *озимніти*; *зима* → *зимовий* → *зимовник*; *зима* → *зимовий* → *зимово-весняний*; *зима* → *назимок* → *назимковатиця*; *зима* → *зазимки* → *зазимкуватий*; *зима* → *зимувати* → *зимівник*; *зима* → *зимувати* → *відзимувати*. Значно рідше трапляються чотирикомпонентні словотвірні ланцюжки: *зима* → *зимувати* → *зимівля* → *зимівельний*; *зима* → *зимувати* → *зимівник* → *зимівниця*; *зима* → *зимувати* → *визимувати* → *визимуватися*; *зима* → *зимувати* → *перезимувати* → *перезимівля*. У поодиноких випадках фіксуємо і п'ятикомпонентні ланцюжки, наприклад: *зима* → *зимувати* → *перезимувати* → *перезимовувати* → *перезимовування*; *зима* → *зимувати* → *перезимувати* → *перезимовувати* → *поперезимовувати*; *зима* → *озим-О-ий* → *озимизація* → *озимизувати* → *озимизований*.

У названому гнізді 46 кільцевих словотвірних ланцюжків, у яких слово-вершина й кінцеве слово характеризуються спільною частиномовною належністю (*зима* → *зазимок* → *зазимчак*) та 35 лінійних ланцюжків, де вихідне й останнє слова належать до різних лексико-граматичних розрядів (*зима* → *зимувати* → *зимівля* → *зимівельний*).

Іменник **зима** як мотиваційна основа словотвірного гнізда має високу активність. Формування семантики похідних відбувається на різних рівнях абстракції сем, що становлять структуру значення дериватів – від

категорійного до конкретного. Словотвірна семантика похідних, а також різноманітність їхньої морфемної структури створюють можливість для виникнення різних самостійних словотвірних ланок, що в сукупності становлять єдине словотвірне гніздо. Деривати, що входять у такі ланцюги, перебувають у відношеннях послідовної підпорядкованості.

В аналізованому гнізді з вершиною **зима** простежуємо випадки нерегулярної мотивації, яка відзначається унікальними словотвірними засобами. Це доводять слова *назимковатиця* («корова, що вигодувала назимка»), *зимарка* («місце, де зимують»), *зимненій* («сніжний»). Наведені лексеми містять у структурі специфічні суфікси, не характерні для продуктивних засобів словотворення.

Для словотвірного гнізда з вершиною – назвою пори року властива велика кількість діалектизмів. Наприклад, фіксуємо такі лексеми: *зимарка* («місце, де зимують»), *зазимок* / *зазимчак* («заморозок»), *озимок* / *назимок* / *перезимча* («однорічне теля»), *зимник* («вид примітивного погребу для зберігання овочів узимку»), *зимушний* / *зимушній* («той, що стосується зими»), *зимінний* / *зимненій* («сніжний»), *зимно* («холод») Ці похідні переважно визначаються опосередкованою мотивацією із твірними базами. Більшість із них має специфічні словотвірні форманти, не властиві для словотвірної системи української літературної мови.

Дослідивши структуру й склад словотвірного гнізда з указаною вершиною, ми виявили похідні з тотожним значенням, які утворюють синонімічні ряди: *зазимки*, *підзимки*, *призимки* («заморозки»); *зимовище*, *зимовок*, *зимарка* («зимівля; місце, де зимують»); *зимовий*, *зимушний* («той, що стосується зими»); *зимівка*, *зимовник*, *призимок* («житло для зимівлі»).

Крім рядів синонімів, фіксуємо значну кількість фонетичних варіантів (*взимку* / *узимку* – «під час зими»; *взиму* / *узиму* – «під час зими»; *взимі* / *узимі* – «під час зими»; *зимушний* / *зимушній* – «той, що стосується зими»; та словотвірних варіантів (*назимина* / *озимина* – «посів на зиму»; *озимий* / *озимній* / *озимовий* – «який сіють на зиму»; *передзимній* / *передзимовий* – «який передує зимі»; *підзимній* / *підзимовий* – «який здійснюється перед зимою»; *узим'я* / *узимки* – «під час зими»; *первозим'я* / *первозимки* – «перші дні зими»; *щозими* / *щозиму* – «кожної зими»; *зимінний* / *зимненій* – діал. «сніжний»).

Використання синонімічних одиниць, фонетичних та словотвірних варіантів не лише урізноманітнює мовлення, дає можливість уникати повторів, а й свідчить про те, що більшість таких похідних відображає словотвірні тенденції окремих регіонів України.

Іменниковий корінь *зим-* є активною вихідною базою для творення на-самперед іменників. Тому кількісно найбільшим щодо наявності похідних слів є субстантивний блок. Деривати цього блоку утворилися суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним способами словотворення та основоскладанням. У словотворенні іменників важливе місце посідає суфіксація, яка є основним засобом деривації на всіх ступенях словотворення (85 іменників).

В аналізованому гнізді предметне значення похідних одиниць реалізується суфіксами:

- **-к-**, **-ин-** із речовинним значенням (*зимка* – «пшениця, яку сіють на зиму»; *озимка* – «озима пшениця»; *озимина* / *назимина* – «жито, що сіють на зиму»);

- **-к-**, **-щин-** з абстрактним значенням (*зимки* – «морози»);

- **-к-(-івк-)**, **-ник-**, **-арк-**, що утворюють субстантиви на позначення приміщення *зимівка* – «зимове житло»; *зимник* – «вид примітивного погребка для зберігання овочів узимку»; *зимівник* – 1. «утеплене приміщення для зимування бджіл»; 2. іст. «зимове житло запорожця за межами Січі»; *зимовник* – «зимове житло»;

- **-ушк-**, **-к-(-івк-)**, **-ик-(-овик-)**, **-ник-**, **-ак-**, **-иц'** із предметним значенням, які утворюють переважно конкретні назви (*зимушка* – «сорт яблук»; *зимовик* – «рослина, що росте зимою»; *зимниця* – «дерево, на якому до пізньої осені висять плоди»);

- **-оватиц'**, який вживається на позначення тварини (*назимковатиця* – «корова»);

- **-арк-**, **-ищ-/-овищ-**, **-иц-(-овиц-)**, **-ок-**, **-ник-** із відтінком локативності (*зимарка* – «місце для перебування взимку»; *зимовище* – «місце, де зимують; зимівля»; *зимовок* – «місце, де зимують; зимівля»; *зимувальник* – «місце, де зимують риби»);

Слід звернути увагу на слова з унікальними суфіксами, що вживаються для творення діалектизмів і є непродуктивними в сучасному українському словотворенні. Наприклад, *зимарка (-арк-)* – «місце, де зимують»; *назимковатиця (-оватиц')* – «корова, що вигодувала назимка».

Аналіз похідних із суфіксом **-арк-** дає підстави стверджувати, що суфікс **-арк-'** із предметним значенням є полісемічним, оскільки, крім назв знарядь праці, утворює поодинокі діалектні одиниці на зразок *зимарка* (предмет за значенням мотивувального іменника), реалізуючи також значення процесуальності, хоча й досить обмежено. З огляду на це можемо стверджувати, що для слова *зимарка* властивою є подвійна мотивація (іменникова та дієслівна), оскільки воно позначає «місце для життя **взимку**» або «місце, де **зимують**».

Унікальним є суфікс **-оватиц'**, який функціонує лише у похідному *назимковатиця*. Структурно, на наш погляд, цей формант становить поєднання суфікса **-иц'** і нарошеного елемента **-оват-**. Твірним для слова *назимковатиця* є лексема *назимок* («однорічне теля»), тому уніфікс **-оватиц'** має значення «особа жіночої статі за співвідносним субстантивом «мала істота». Тут ідеться, на нашу думку, про зміну напрямку мотивації похідності, оскільки закономірним є творення назви малої істоти від назви дорослої тварини (лев → левеня, білка → білченя).

Абстрактне значення похідних одиниць реалізується суфіксами, що позначають: 1) опрідметнену ознаку: **-ість'** – *озимість* («здатність рослин витримувати холод і несприятливі зимові умови»); 2) опрідметнену дію: **-л'** – *зимівля*, *перезимівля* («життя зимою»); **-нн'** – *зимування*, *перезимовування* («перебування десь узимку»); 3) абстрактне значення за мотивувальним іменником: **-аціј'** – *озимизаціја* («приспособлення ярих рослин до озимого, осіннього посіву»).

Оцінне значення пестливості реалізується суфіксами **-оньк-** (*зимонька*, **-ч-** (*назимча*)). Словотвірне значення згрубілості передає лише суфікс **-иськ-** (*зимовисько*).

Проаналізувавши похідні одиниці названого словотвірного гнізда, ми виявили лексеми, у яких відбулися певні фонетичні та морфологічні процеси. Так, для деривата озим[н']іти властивий процес пом'якшення приголосних. Для творення певної частини лексем характерне чергування голосячих звуків: у//і (*зимувати* → *зимівля*; *зимувати* → *зимівник*), у//о (*зимувати* → *зимовище*; *зимувати* → *зимовник*), Ø//е (*зимівля* → *зимівельний*), о//Ø (*назимок* → *назимковатиця*).

Під час установлення напряму мотивації ми зафіксували декілька слів із подвійною мотивацією. Полісемічне похідне *зимовник* у першому значенні («зимове житло; місце, де зимують») має відпад'єктивне або відвербатоване походження, а у другому значенні («рослина, що цвіте зимою, у зимовий час») – прикметникову й іменникову мотивації. Слово *зимівка* має таку саму мотивацію, як дериват *зимовник* у значенні «зимове житло; місце, де зимують».

Для окремих похідних властивим, на нашу думку, є розходження формальної і семантичної мотивованості. Наприклад, похідне *озимизація* («приспособлення ярих рослин до озимого посіву») структурно мотивується дієсловом, а семантично – прикметником. Деривати *зимовисько* й *зимовик* мотивуємо субстантивом *зима*, бо надаємо перевагу семантичній мотивації, але формально ці слова постали від прикметника *зимовий*.

Деякі похідні утворилися складанням основ: *зимоцвіт* (цвісти зимою) – «рослина-гамалеліс, відмін горіх, що цвіте зимою», *зимородок* (народитися зимою) – «птаха-рибалочка, який народжується зимою», *первозимки* / *первозим'я* (перші зимові дні) – «перші зимові дні, початок зими». Фіксуємо випадки складання основ, супроводжуване суфіксацією: *зимородок* (суфікс **-ок-**), *зимоцвіт* (**-Ø-**), *первозимки* (суфікс **-к-**), *первозим'я* (суфікс **-ј-**).

У субстантивному блоці префіксальний спосіб є малопродуктивним. До префіксальних іменників Є. А. Карпіловська включає й слово *озимки* («весняні морози, заморозки»). Сумнівним, як нам видається, є мотивація твірним *зимки*. На нашу думку, указана лексема утворилася конфіксальним способом за допомогою форманта **о...к** із предметним значенням, тому пропонуємо тлумачити слово *озимки* як «морози, що мають місце пізньою **зимою**».

Префіксально-суфіксальним способом утворено іменники, що постали за допомогою конфіксів **за...к**, **при...к**, **о...ок**, **від...к**, **недо...к**, **за...ок**, **на...ок**. Особливість цих складних формантів полягає в тому, що здебільшого постпозиційний елемент є носієм предметного значення, а препозитивний переважно реалізує своє значення в дієсловах (**за-**, **при-**, **о-**, **від-**, **недо-**, **за-**, **на**), указуючи на близькість, віддаленість, завершеність, результативність дії. На наш погляд, значення префіксів у більшості лексем нейтралізується предметною семантикою. Так, конфікси у похідних словах можуть виражати предметне значення: **за...к** (*засимки* – «заморозки»); **при...ок** (*призимок* – «місце, де зимують; житло для зимування»); **при...к** (*призимки* – «заморозки»); **за...ок** (*засимок* – діал. «заморозок узимку»).

Деякі форманти (**на...ок, о...ок**) функціонують в іменниках на позначення тварин, наприклад, *назимок* та *озимок* («теля, що пережило одну зиму»).

У похідних дериватах субстантивного блоку фіксуємо також конфікси з абстрактним значенням: **од...ок** (*одзимок* – «затягне танення снігу»).

Певна кількість лексем містить у своїй структурі конфікси, які виражають фазове значення: **від...к** (*відзимки* – «початок весни»); **недо...к** (*недозимки* – «час між зимою та весною»).

Отже, субстантивний блок похідних одиниць, що утворилися в межах словотвірного гнізда з вершиною **зима**, є кількісно найбільшим порівняно з іншими блоками й характеризується великим різноманіттям словотвірних засобів.

В ад'єктивному блоці нараховуємо 43 похідні одиниці, утворені суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним способами деривації та основоскладанням. Як і в субстантивному блоці, в аналізованому гнізді більшість прикметників утворено суфіксацією. Найпродуктивнішим є значення відносної ознаки за мотивованим іменником, яке реалізують суфікси **-н(-н')**, **-**, **-ов-**, **-ішн(-ошн-)**, **-ан-**, **-ін-**, **-ушн(-ушн')**, **-ін-** у словах *зимний* – «холодний»; *зимівельний* – «той, що стосується зимівлі»; *зимній* – «той, що стосується зими»; *зимовий* – «той, що стосується зими». Варто звернути увагу на семантику лексеми *зимний* – «холодний». Уважаємо, що значення цього деривата сформувалося лише на основі семи «найхолодніший». На наш погляд, ідеться про периферійну мотивацію, оскільки ядром похідного значення є «холодний», а мотиваційне значення «пора року між осінню та весною» перемістилося на периферію.

Похідна одиниця *зимувальний* («той, у якому зимують риби») утворена від дієслова недоконаного виду *зимувати* за допомогою суфікса **-льн-** зі словотвірним значенням «призначення чого-небудь виконувати певну активну дію». Ця похідна лексема також відзначається фразеологізацією значення на рівні його звуження (нарошується сема «риби»).

Цікавим щодо структури є дериват *засимкуватий*, утворений від іменника *засимки* («заморозки») допомогою суфікса **-уват-**, властивого якісним прикметникам на позначення недостатнього вияву ознаки (*круглий* → *круглуватий*, *синій* → *синюватий*). Від іменникової основи можуть утворюватися слова з суфіксом **-уват-** на позначення «виявлення невеликої міри властивості, схильності до чогось», наприклад, *дуло* → *дулуватий*, *злодій* → *злодійкуватий*. Простежуємо, що дериват *засимкуватий* («той, що не визрів до морозів») утворено від іменника, а суфікс **-уват-** має значення «недостатнього вияву ознаки».

В ад'єктивній зоні фіксуємо похідні з унікальними суфіксами, наприклад, *зимушний* («той, що стосується зими») й *зимушний* (розмовний варіант). Суфікс **-ушн(-ушн')** зі значенням відносної ознаки за мотивувальним іменником є непродуктивним в українській мові і вживається в поодиноких випадках для творення діалектизмів.

В українській мові поширеним є суфікс **-інн'** зі значенням тривалої опредметненої дії, властивий іменникам середнього роду, що утворюються

від дієслів із голосними основи **и** та **і**: *горіти* – *горіння*, *носити* – *носіння*, *ходити* – *ходіння*, *шарудіти* – *шарудіння*. В аналізованому гнізді наявний діалектизм *зимінний* («сніжний»), де суфікс **-інн'** передає значення відносної ознаки за мотивувальним іменником. Цей формант з указаним значенням є непродуктивним. Похідне слово, на нашу думку, постало внаслідок асоціативної мотивації (асоціація з лексемою «сніг»).

Префіксальним способом в ад'єктивному блоці утворено лише одне слово: *зимостійкий* → *незимостійкий* («не здатний протистояти морозам та іншим несприятливим умовам зими (про рослини)»). Продуктивний префікс **не-** має словотвірне значення заперечення.

Значна кількість ад'єктивів аналізованого дериваційного гнізда утворилася префіксально-суфіксальним способом. Ці прикметники у своїй структурі містять конфікси з фазовим значенням, наприклад, **перед...н'**, **перед...ов** (*передзимній*, *передзимовий* – «той, що передє зими, відбувається перед зимою»; **під...н'**, **під...ов** (*підзимній*, *підзимовий* – «який здійснюється пізно восени, перед початком зими»). Частина прикметників утворилася конфіксами зі значенням відносної ознаки за мотивованим іменником: **на...н** (*назимний* – «той, що стосується зими»), **о...н**, **о...н'**, **о...ов** (*озимний*, *озимний*, *озимовий* – «який сіють восени на зиму»).

В аналізованому гнізді кілька похідних прикметників, як і іменників, утворено складанням основ. Наприклад, *зимостійкий* («здатний протистояти морозам та іншим несприятливим умовам зими (про рослини)») спродуковано на основі прикметниково-іменникового словосполучення, утвореного способом керування. Для переважної більшості складних прикметників твірними базами є інші ад'єктиви (обидва або один із них спільнокореневі до слів-вершин, що позначають інші пори роки), поєднані на основі сурядного зв'язку *зимово-весняний* («той, що стосується зими й весни»); *осінньо-зимовий* («той, що стосується осені й зими»). Отже, компоненти словосполучень, які стали твірними для поданих композитів, на відміну від похідних субстантивного блоку, мають і підрядний, і сурядний зв'язок: *зимостійкий* – «стійкий до життя зимою», *зимово-весняний* – «зимовий і весняний» і т. ін.

Частина лексем вербального блоку (47 похідних) утворилася суфіксальним способом: *зимувати* («жити зимою») із суфіксом на позначення «тривалої постійної ознаки» (**-ува-**). *Визимувати* та *перезимувати* (мають значення постійної довготривалої дії) – це дієслова недоконаного виду до дериватів *визимувати* та *перезимувати*.

За допомогою суфікса **-ува-** також утворився відсубстантивний дериват *озимизувати* («провести (виробити) озимизацію чого-небудь, будь-якої ярової рослини»). Структура похідного слова свідчить про те, що воно постало на основі мотивувального *озимизація*, хоча словотвірні закономірності української мови спричинили змінення напрямку мотивації: лексема *озимизація* має значення опредметненої дії.

Із залученням дієслівних суфіксів **-и-**, **-і-**, що вказують на тривале виконання процесу, утворилося дієслово *зимнити* («лихоманити»). Значення цього деривата, на нашу думку, є метафоричним і виникло під впливом семи

«холод», оскільки *лихоманити* означає переносити хворобливий стан, при якому людину кидає то в жар, то в холод, як зимою.

У творенні дієслів найпродуктивнішим способом словотворення є префіксація. Майже для всіх похідних вербативів словотвірного гнізда з вершиною *зима* твірною одиницею виступає слово *зимувати* («жити десь узимку»). Похідним префіксальним дієсловом властиве загальне значення «здійснити дію, названу мотивувальним дієсловом», а префікси лише модифікують їх основне значення. Наприклад: *Визимувати*: 1. неперех. «прожити зиму, існувати протягом зими»; «вижити зиму, залишитися жити після зими». 2. перех., розм. «годувати, доглядати протягом зими»; *Перезимувати*: 1. перех. і без додатка. «прожити зиму»; «провести зиму десь, у когось, не в себе вдома». 2. перех. і неперех. «перенести зимові холоди протягом зими (про рослини, тварин)». 3. неперех. «витримати протягом зими, до весни». 4. перех. «прогодувати, утримати кого-небудь протягом зими»; *Прозимувати*: «перебути, провести де-небудь зиму; перезимувати»; *Відзимувати*: 1. перех. і без додатка. «прожити зиму»; «провести зиму десь, у когось, не у себе вдома». 2. перех. і неперех. «перенести зимові холоди протягом зими (про рослини, тварин)». 3. неперех. «витримати протягом зими, до весни». 4. перех. «прогодувати, утримати кого-небудь протягом зими»; *Дозимувати*: неперех. «прожити, перебути зиму»; *Зазимувати*: «залишитися де-небудь на зиму, розташуватися на зимівлю»; *Позимувати*: неперех. «прожити десь узимку»; *Поперезимувати*: «прожити кілька зим».

Отже, проаналізувавши творення дієслів префіксальним способом, можемо виділити такі групи префіксів: зі значенням результативної дії: **ви-, про-, від-, з-, до-, по-** (*визимувати, прозимувати, відзимувати; дозимувати; позимувати, поперезимувати*); зі значенням результативної дії, що вказує на подолання: **пере-** (*перезимувати*); зі значенням початку дії: **за-** (*зазимувати*).

Зауважимо, що в семантичній структурі вербатива *поперезимувати*, на наш погляд, накладається сема повторюваності, оскільки вказана лексема має значення «прожити кілька зим». Ми вважаємо, що це значення наявне у семантиці твірної бази, але не передається префіксом **по-**, який позначає завершену дію.

Слід звернути увагу, що серед аналізованих одиниць трапляються похідні з різними префіксами, але з тотожним значенням:

Перезимувати: 1. перех. і без додатка. «прожити зиму»; «провести зиму десь, у когось, не у себе вдома». 2. перех. і неперех. «перенести зимові холоди протягом зими (про рослини, тварин)». 3. неперех. «витримати протягом зими, до весни». 4. перех. «прогодувати, утримати кого-небудь протягом зими». *Відзимувати*: 1. перех. і без додатка. «прожити зиму»; «провести зиму десь, у когось, не у себе вдома». 2. перех. і неперех. «перенести зимові холоди протягом зими (про рослини, тварин)». 3. неперех. «витримати протягом зими, до весни». 4. перех. «прогодувати, утримати кого-небудь протягом зими».

Префіксально-суфіксальним способом утворилося лише одне слово *озимніти* («охолонити»). Конфікс **о...і** передає словотвірне значення «завершеної дії за значенням мотивувальної основи».

Одним із продуктивних дієслівних способів словотвору є постфіксальний. У межах вербальної зони фіксуємо похідні одиниці, утворені цим способом: *визимуватися* – «проіснувати зиму самому»; *перезимуватися* – 1. «прожити зиму самому»; 2. розм. «пройти, кінчитися (про зиму)». Як бачимо, постфіксальні дієслова повторюють значення відповідних твірних, додаючи до семантики загально-зворотне значення.

Дієприкметники та дієприслівники, що увійшли до вербального блоку, утворені традиційно суфіксальним способом. Так, від дієслів *визимувати, відзимувати, зазимувати, озимувати, перезимувати* за допомогою суфікса **-н-**, що вживається в основах пасивних дієприкметників минулого часу, утворилися відповідні дієприкметники: *визимуваний, відзимуваний, зазимований, озимований, перезимований*. А від лексем *визимувати, перезимувати* – дієприслівники теперішнього часу з суфіксом **-учи-(-ючи-)**: *визимуючи, перезимуючи*.

Від префіксованих дериватів *визимувати, відзимувати, дозимувати, зазимувати, перезимувати, позимувати, прозимувати* утворилися відповідні дієприслівники – *визимувавши, відзимувавши, дозимувавши, зазимувавши, перезимувавши, позимувавши, прозимувавши*. Граматичним формантом у цих лексемах є суфікс **-вши-** на позначення минулого часу.

Отже, вербальний блок складають переважно похідні префіксовані дієслова із загальним значенням «здійснити дію, названу мотивувальним дієсловом».

До адвербіального блоку словотвірного гнізда належить 34 прислівники. Найбільше адвербативів утворилося суфіксальним способом. Так, якісно-означальний прислівник *зимно* («холодно») утворено за допомогою суфікса **-о-** від відповідного прикметника *зимний*, що в одному зі значень набув значення якісної ознаки. Такий спосіб творення прислівників є одним із найпродуктивніших.

Поширеним способом творення прислівників виступає також конфіксальний спосіб. За допомогою конфікса **по...ому** утворені одиниці *позимньому, позимовому* («як узимку»). Багато прислівників постало за допомогою різних конфіксів, які вказують на позначення часу: *взимку (узимку), взимі (узимі), взиму (узиму), узим'я, узимки*, («під час зими»).

Певна частина прислівників утворилася під впливом явища адвербіалізації, унаслідок якого іменники у формі орудного відмінка, утративши здатність відмінюватися й набувши ознак дії, перейшли у відповідні прислівники *літом, весною, зимою*. Є. А. Карпіловська такі одиниці розглядає як похідні, утворені суфіксальним способом. На наш погляд, ці слова постали внаслідок морфолого-синтаксичного способу словотворення, тому до складу аналізованих словотвірних гнізд ми їх не зараховуємо.

Словотвірне значення повторення реалізується такими конфіксами, як **що...и** (*щозими* – «кожної зими»), **що...у** (*щозиму* – застар. «кожної зими»).

Отже, адвербіальний блок є кількісно найменшим, а більшість похідних утворилася за допомогою конфіксального способу словотворення.

Проаналізувавши словотвірне гніздо з вершиною *зима*, можемо відзначити, що воно є активною базою для утворення нових похідних слів

(116 дериватів). Найбільшу кількість похідних одиниць має субстантивний, найменшу – адвербіальний блок. Це пояснюємо тим, що іменниковий корінь у складі твірних виступає активною базою насамперед для творення субстантивів, хоча словотвірне гніздо містить похідні й інших частин мови.

Більшість словотвірних процесів у гнізді відбувається на I-му та II-му ступенях словотворення. Парадигматичні відношення дериватів словотвірного гнізда представлені словотвірними парадигмами, що об'єднують від 1 до 24 похідних. Синтагматичні відношення спільнокореневих слів репрезентують словотвірні ланцюжки, що містять неоднакову кількість похідних (від двох до чотирьох) спільної або різної частиномовної належності. Словотвірні ланцюжки можуть бути закритими й відкритими, кільцевими й лінійними.

В утворенні дериваційних гнізд були задіяні лише морфологічні способи деривації, а саме: 1) суфіксальний; 2) префіксальний; 3) постфіксальний; 4) основоскладання; 5) префіксально-суфіксальний. Найбільш продуктивним виявився суфіксальний спосіб словотворення (ним утворено більшість слів із субстантивного та ад'єктивного блоків), а найменше одиниць утворилося за допомогою постфіксального способу (лише кілька лексем із вербального блоку). Префіксальний спосіб виявляє високу продуктивність у вербальному блоці. Форманти, за допомогою яких утворюються спільнокореневі деривати, реалізують різноманітні словотвірні значення предметної, атрибутивної, процесуальної семантики.

Серед похідних одиниць словотвірного гнізда із вершиною «зима» трапляються лексеми з нерегулярною мотивацією (*назимковатиця, зимарка, зимнений*), форманти яких у українській мові є непродуктивними.

Слід наголосити, що аналізоване гніздо містить велику кількість діалектизмів, і це свідчить про високу продуктивність вершин словотвірних гнізд у межах діалектного мовлення. Серед похідних виділяємо кілька синонімічних рядів, фонетичних та словотвірних варіантів.

У системі аналізованих похідних значну роль відіграв суфіксальний спосіб, яким утворено більшість дериватів. Такий спосіб словотворення характеризується великою кількістю формантів, що є носіями різних словотвірних значень. Найактивніше виявляють себе такі суфікси: **-к-(-іvk-), -ник-, -ищ-(-овищ-), -ик-(-овик-), -ик-** (з предметним значенням); **-л'-, -ни'-** (з абстрактним значенням); **-н-(-н'-), -Ø-** (зі значенням відносної ознаки). Серед префіксів, поширених у продукуванні дієслів, найбільш уживаними є **за-**, що вказує на початок дії, та **ви-** зі значенням завершення дії. Найпродуктивнішими конфіксами виступають **за...к, за...ок, при...ок, при...к** (значення предметності). Основна структурна функція афіксів полягає в конкретизації загального значення твірної бази. Граматичні значення похідних формуються внаслідок збереження мотивувальної категорійної семи «предметність» або набуття нових сем «атрибутивність», «процесуальність», які стають головними, виявляючи залежність категорійної складності структури похідних від кількості словотвірних кроків. Більшість похідних є однозначними, оскільки утворюються на основі одного лексико-семантичного варіанта слова-вершини.

Отже, аналіз словотвірних засобів і значень похідних досліджуваного аналізованого словотвірного гнізда дає змогу стверджувати, що його вершина є потужною мотиваційною базою, має широкі сполучувальні можливості, унаслідок чого дериваційне гніздо з вершиною «зима» є відкритим для поповнення новими похідними одиницями.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Верещака В. І.** Семантико-словотвірна структура гнізда кореня *-короб-* у сучасній українській мові. *Дослідження зі словотвору та лексикології: збірник наукових праць / редкол. : відпов. ред. І. С. Олійник. К.: Вища школа, 1985. 163 с.*
2. **Віняр Г. М.** Структура нових словотвірних гнізд в українській мові. *Актуальні проблеми філології і методики викладання мов: зб. наук. пр. – Кривий Ріг : КДПУ, 2004. С. 16–21.*
3. **Дияк О. В.** Структурно-семантична організація словотвірних гнізд із коренями на позначення металів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». К., 2006. 21 с.
4. **Карпіловська Є. А.** Кореневий гніздовий словник української мови. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 912 с.
5. **Клименко Н. Ф.** Словотвірне гніздо. Українська мова : [енциклопедія]. К.: Укр. енциклоп., 2000. – С. 573.
6. **Левун Н. В., Степаненко О. К.** Словотвірне гніздо з вершинним соматизмом *серце* в українській мові. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации».* 2011. Т. 24, № 2, ч. 2. С. 423–427.
7. **Лесюк М. П.** Семантико-дериваційні зв'язки у словотвірному гнізді з коренем *-біг-* у сучасній українській мові. *Зб. наук. пр.: Словотвірна семантика східнослов'янських мов.* К., 1983. С. 180–186.
8. **Селіванова О. О.** Словотвірне гніздо. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. С. 565–566.
9. **Степаненко О. К.** Семантика і структура словотвірних гнізд із вершинним соматичним компонентом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2010. 24 с.
10. **Тихонов А. Н.** Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка: [курс лекций]. Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та им. А. Навои, 1971. 387 с.

Пономаренко Валентина Дмитрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Пл. Свободи, 4, м. Харків, Україна.

Tel.: +38(067)2724552

E-mail: vd_ponomarenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1489-1484>

Ponomarenko Valentyna Dmytrivna – PhD (Philology), Assoc. Prof., Assoc. Prof. of the Department of the Ukrainian Language in Kharkiv National University named after V. N. Karazin. 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine.

Дудка Олена Олександрівна – старший викладач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Пл. Свободи, 4, м. Харків, Україна.

Tel.: +38 (095)4249173

E-mail: oldudka@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2283-5776>

Dudka Olena Oleksandrivna – Asst. Prof. of the Department of the Ukrainian Language in Kharkiv National University named after V. N. Karazin. 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine.